

TÜRKİYE'DE İKTİSATÇILARIN AVRUPA İLE İKTİSADİ ENTEGRASYONA BAKIŞLARI ÜZERİNE BİR DENEME*

A.Dinç ALADA**

-I-

Yazının konusu, Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerini değerlendirmek ve özellikle Gümrük Birliği ile ilgili tartışma açmak değildir. Türkiye'nin savunma ve dış siyaset argümanlarına dayanılarak, Avrupa ile iktisadi entegrasyon için resmi başvuruların kısa gelişim çizgisini izleyerek, iktisatçıların bu önemli karar aşamalarının öncesi ve sonrasında Avrupa ile iktisadi bütünleşmeye nasıl baktıklarını değerlendirmektedir.

İktisatçı, iktisat politikalarına veya burada üzerinde durulacak uluslararası ticaret politikalarına tahlil ve hükümleri ile tesir edebilir mi? İktisadi düşüncede, iktisatçının fikirlerinin güçlü ve tesirli olduğu ve uygulayıcıların mutlaka bilgili iktisatçılara kulak vermeleri gerektiğini savunan Keynes ile fikirlerin dışsal koşullar ile uyuşmadığı sürece, beşeri hayatın üzerinde doğrudan ve güçlü bir tesirin bulunmadığını ileri süren J.S.Mill arasında bir çatışmanın var olduğunu bilinmektedir¹. Ancak konuyu bu iki uç görüşe taşımadan ülkenin önde gelen iktisatçılarının ne düşündüklerine, ne tahmin ettiklerine, hangi iktisat politikaları öngörülerinde bulduklarına

ve bunların gerçekleşme veya yanılma paylarının ne olduğunu tesbit edilecektir.

Ticaret politikalarında siyasi kararların kaçınılmaz olarak ağırlıklı bir yeri vardır, çünkü iktisat politikaları çoğu zaman ülkenin savunma ve dış siyasetinin etkisi altındadır(Hutchison, 1968:248; Üstünel, 1962:104).

İktisatçı, elbette siyasi ve milli menfaat önceliğinden etkilenecek entegrasyon kararına yön vermek isteyecektir. Ancak tahlile başladığında, geleceğe dönük öngörü yaptığında veya iktisat politikaları seçeneklerini belirlediğinde, bu siyasi karar sürecini veri kabul etmek durumundadır. Prof. Üstünel aşağıda iktisatçının hakiki rolünü şöyle belirlemektedir.

"...alınan kararın önemli, iktisadi tepkileri olacağı muhakkaktır. Binaenaleyh, netice taayyün ettikten sonra onun mantığına uyacak iktisadi tedbirlerin alınması ve faydalı tesirlerin azamiye çıkarılıp, zararlı tesirlerin mümkün mertebe azaltılmasını hedef tutan bir politikanın derhal tesbiti ve tatbik mevkiine konması icap edecektir... Müsterek Pazar'a üye olmadığımız (veya olamadığımız) takdirde neler yapmamız icap edebileceğini ve üye olmaya karar verdiğimiz (veya muvaffak olabildiğimiz) takdirde nasıl hareket etmemiz gerektiğini tesbite çalışalım"².

Alınacak siyasi kararın iktisadi tepkilerine dair tahminde bulunmak iktisatçının pozitif öngörülerini, kararın etkisinde hangi iktisat politikalarının tercih edileceği, hangisine öncelik tanınacağı ise iktisatçının normatif değerlendirilmelerini oluştururken, çoğu zaman her iki yaklaşımında içiçe geçtiği ve bir iktisatçıdan diğereye çok farklılık arzettiği aşıkardır³.

²Üstünel (1962:104), vurgu: ADA.

³İktisatçının pozitif tahmin, normatif değerlendirme ayrımını çok net bir şekilde ortaya koyan bir çalışma için bkz. Hutchison (1977:140-141) Hutchison bu çalışmada Ortak Pazar'a girilmesinin yaratacağı tesirlere dair pozitif tahmin ve öngörülere örnek olarak, büyüme oranı, gelir bölüşümü veya sendikaların gücü üzerindeki muhtemel tesirlerini gösterirken, normatif değerlendirmenin bu tesirlerin daha fazla büyüme ve daha az sendikal güç veya tersi, gibi tercihlere (trade off) dayanabileceğini ifade etmektedir.

* 19.12.1995 tarihinde Yıldız Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nün hazırladığı Salı Toplantıları'nda sunulan tebliğ.

** I.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹Bkz. Keynes (1981:383) ve J.S.Mill, "The Claims of Labour", *Edinburgh Review*, Vol. 81, no:164, 1845, pp. 498-525.

Bu çerçeve dikkatle muhafaza edilerek, Türkiye'nin 1959 Temmuzundan 13.12.1995 tarihine kadar olan dönem içindeki Avrupa Ekonomik Topluluğu ile olan ilişkileri bağlamında iktisatçılarımızın yaklaşımları kısaca değerlendirilebilir.

-II-

Türkiye'nin 31.7.1959'da Yunanistan'ı izleyerek Avrupa Ekonomik Topluluğuna ortak üye olmak için yaptığı başvuru izleyen ve 12.9.1963'te imzalanan Ankara Antlaşması arasında geçen zaman diliminde, dönemin yaklaşımını en özgün ve titiz bir şekilde ele alan çalışma Prof.B.Üstünel'in 1962 yılında yayınlanan Avrupa Müşterek Pazarın Türk Ekonomisi Üzerinde Muhtemel Tepkileri başlıklı Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğine sunulan raporudur. Yine bu eserin içinde Üstünel'in raporuna eleştiri getiren iki iktisatçının Prof. Sadun Aren ve Dr.Osman Okyar'ın yaklaşımları dönemin Avrupa'ya entegrasyon tartışmalarının bir özeti gibidir.

Avrupa Ortak Pazarı ile, Türkiye arasında henüz daha resmi anlaşmanın yapılmadığı, Ankara Antlaşması'nın öncesinde yayımlanan bu raporlarda Prof. Aren şöyle yazıyordu.

"Kanaatimce, manidar bir safhaya ancak 10-15 sene sonra girecek olan bir üyelik anlaşmasına teşebbüs etmektense mevcut imkanlarımızı serbestçe kullanarak mümkün olan en yüksek hızla kalkınmaya çalışmak en doğru harekettir. Bu takdirde, kalkınmamızın Avrupa ile entegrasyonumuzu kolaylaştırıcı yönde gelişmesini sağlamak üzere Müşterek Pazar ile bazı sınırlı mamüller ihraç etmemize imkan verecek, uygun vadeli ticaret anlaşmaları yapmaya çalışmamız... gerekecektir"⁴.

Prof.Aren, Avrupa Müşterek Pazarı'na üyelik değil, bir ticaret anlaşmasının yapılmasının daha uygun olacağını vurgulamaktadır. Bu normatif seçişini ise; a) diğer iktisat politikaları hedeflerini dışlayan bir maksimum büyüme hedefine, b) "her sanayi veya iktisadi faaliyet dalının yaşaması veya yeniden kurulabilmesi için belli ölçüde bir

himayeye ihtiyacı vardır"⁵ düşüncesine dayandırmaktadır.

Dr.Osman Okyar ise;

"toplumun sıkı kaidelerin altında daha iyi gelişeceği, bu kaidelerin, gayretleri kamçılایıcı tesir icra edeceği kanaati galip gelirse, o halde Müşterek Pazar'a girmek icabeder"⁶ demektedir.

Yazar bu normatif değerlendirmesi yanında, bu yaklaşım ile iç içe geçmiş bazı pozitif öngörülerini de sunmaktadır.

"gerek emeğin istihdamı, gerek ziraatin inkişafı bakımlarından Müşterek Pazar'ın müsbet tesirler icra edeceği kanaatine temayül ediyorum"⁷

"Sadece sanayii düşünmediğimiz.. hususunda Altılıarı ikna edersek, Müşterek Pazar'a bizi kabul edecekleri fazlasıyla muhtemeldir"⁸.

Her ne kadar 60'lı yıllarda Avrupa, Türk işçilerine istihdam olanakları sundu ise de bu durum Türkiye'nin Avrupa ile entegrasyon sürecine bağlı olmadan gelişti ve Avrupa'da durgunluğun ortaya çıkışı ile birlikte sona erdi. Tarım ise daha baştan, kurulacak Gümrük Birliği hedefinin dışında kaldı.

Prof.Aren ve Dr.Okayar'ın à priori iktisadi hedeflerini, "istihdamı genişletmek, yani kalkınmak"⁹ aynı olmakla birlikte Müşterek Pazar'a katılıp katılmama konusunda zıt görüşleri ileri sürmüşlerdir. Prof. B.Üstünel ise "istikrar içinde..... kalkınma hızımızı yükseltme [k]"¹⁰ hedeflerini önüne koyarak, Avrupa Pazarına katılma ya da katılmama durumlarında ortaya çıkabilecek tepkileri büyük bir titizlikle belirlerken, yine farklı normatif seçişlerin getireceği ve götüreceği sonuçları etraflıca ele almıştır.

Prof. Üstünel, Müşterek Pazar'a üye olmakla ortaya çıkabilecek bazı olumsuz tepkileri şöyle izah etmiştir.

"Türkiye'nin ithalatının büyük bir kısmı libere edilmiş ve gümrükten muaf tutulmuş olacaktır. Bu

⁵İbid., p.118.

⁶İbid., p.122.

⁷İbid., p.121.

⁸İbid., p.123.

⁹İbid., p.114.

¹⁰İbid., p.15, Ayrıca bkz. pp.106-107.

⁴S. Aren ve O. Okyar, "Avrupa Müşterek Pazarı'nın Türk Ekonomisi Üzerinde Muhtemel Tepkileri Hakkında Prof. Dr. Besim Üstünel'in Hazırladığı Raporun Tenkid ve Tahlihi" Ankara, 9.4.1962, Üstünel (1962) içinde.

serbestinin ve ucuzluğun kamçılayacağı ithal talebi halen tediye bilançolarımızda kaydedilen muvazenesizliği büsbütün arttıracaktır" (1962:75-6).

"...temel yatırımlar, amme hizmetlerinin ve diğer endüstrilerin servislerinden sağlanan "dış tasarruf" bakımından Türkiye Avrupa'nın diğer bölgelerine kıyasla son derece geridir... tam üyelik devresine girdikten sonra özel sermaye hareketlerinin ters yönde daha kuvvetli bir makyasta işlemesi ihtimali karşısında Türkiye'nin bu bakımdan Avrupa Müşterek Pazarı'na üye olmaktan bir "menfaat" sağlayacağı söylenemez" (1962:85).

Yine başka bir yerde Üstünel;

"Gelişme seviyeleri ve sanayileşme dereceleri bakımından aralarında [Türkiye ile Altılar'ın] mevcut muazzam farklar, tam entegrasyon halinde Türk milli ekonomisinin aleyhinde işleyebilir ve Türkiye'nin kalkınma hızını yavaşlatabilir" (1962:103).

demektedir. Üstünel'e göre, Müşterek Pazar'a katılmanın yaratabileceği olumsuz tepkiler yanında, daha az önemli bulmakla birlikte pozitif tepkiler de ortaya çıkabilecektir.

"Müşterek Pazar'ın yaratacağı "rekabet havasının" müteşebbisleri daha hesaplı, daha rasyonel hareket etmeğe sevk etmesi faydalı tesirlerden bir tanesidir; bir diğeri ise, yani yatırım imkanları, yeni pazarlar açılması dolayısıyla müteşebbislerin "yatırım hevesinin" artırılması ihtimalleridir" (1962:86).

Bu pozitif izah ve öngörülerinde ağırlık, olumsuz (negatif) tepkilerdir. Kalkınma hızının düşeceği, sermaye hareketlerinin ters yönde hareket edeceği ve ödemeler bilançosunun dengesizliğinin artacağını öngören Prof. Üstünel, Müşterek Pazar'a tam üyelik öncesi ve sonrasında şu iktisat politikaları ve düzenleme¹¹ önceliklerine ağırlık vermektedir.

¹¹İktisadi problemlerin çözümünde daha doğrudan çözümler gösteren ve araçlar sunan iktisat politikaları ile yeni sanayilerin kurulması, dış ticaret stratejilerinin belirlenmesi, vergi reformu gibi düzenlemelerin zaman boyutu da dikkate alınarak birbirinden net bir şekilde ayrılması gerekmektedir. Bkz. Hutchison (1964:125).

Müşterek Pazar'a katılmanın yaratabileceği pozitif etkileri elde edebilmek için Prof. Üstünel şu temel iktisadi düzenlemeyi önermektedir.

"Türkiye "ihracata müteveccih" sanayileri tesise karar verdiği takdirde Müşterek Pazar üyeliğinin bize sağlayacağı bazı faydalar olabilir, eğer onlara mal satabilecek endüstriler tesisine muaffak olabilirsek" (Üstünel, 1962:87).

Bu arada Prof. Üstünel gerçekten ileriki yıllarda ortaya çıkan bir çelişkiyi erken haber vermekteydi:

"Bir taraftan Müşterek Pazar'a üye olurken diğer taraftan Müşterek Pazar içinde yaşamayı imkan ve ihtimali olmayan bir takım "ileri endüstriler" kurmaya kalkışmak, veya enflasyonun sağlayacağı cebri tasarruflarla memleketi kalkındırmaya yeltenmek gibi yekdiğerle çelişen kararlardan katiyen kaçınmamız icabeder" (1962:107).

derken üstü kapalı bir fiyat istikrarı politikasının izlenmesi gerekliliğinin altını çizer gibidir. Müşterek Pazar'a üye olunduktan sonra ise;

"tediye açıkları karşısında ithal tahditleri kullanılamayacağına göre para değerinde bir ayarlama yapmak icab edecektir" (1962:76).

diyerek kur politikalarına dikkat çekmektedir.

Ancak yazarın asıl normatif değerlendirmesi; Müşterek Pazar ile bir üyelik durumunda,

"kalkınma hızımızı sekteye uğrattık ve sanayileşmemize "haksız sebeplerle" mani olacak hallerin vukuunda menfaatlerimizi koruyacak bir istisna rejiminin sağlanması" (1962:106)

olmaktadır.

Kendi "istikrar içinde kalkınma" hedefine uygun olarak formüle ettiği bu normatif değerlendirme iki türlü yorumlanabilir. Böyle bir istisna rejimini Müşterek Pazar'ın kabul etmeyeceği gözönüne alındığında bu görüş; Müşterek Pazar'a katılmama anlamına gelebileceği gibi, daha pragmatik ve ulusçu bir bakışla alınacak resmi kararı yönlendirme çabası olarak da yorumlanabilir.

Nihayet Prof.Üstünel'in ileri sürdüğü ve bugünden bakıldığında bazılarının gerçekleşip bazılarının ise yanlışlandığı bir dizi tahmini bulunmaktadır. Öncelikle gerçekleşen tahminlerini zikredecek olursak;

"ileride belki Avrupa Serbest Ticaret Birliği [EFTA] yı teşkil eden memleketlerin de Müşterek Pazar'a katılması mümkün olur" (1962:9)

"ileride ihracatımız bünyesinde değişiklik olup, sınai mamüllerin ihracatımız içindeki önemi arttıkça Müşterek Pazar'ın sağlayacağı menfaatlerin miktarı da artabilir" (1962:70).

Yanılıya uğrayan öngörülerini ise;

"Türkiye'nin tam üye olarak [Müşterek Pazar]'a katılması ise en azından 1980 senesini bulacak ve bu arada Türkiye'ye bazı özel şartlar tanımacaktır" (1962:8)

"Önümüzdeki 15-20 yıl içinde, yani Türkiye Müşterek Pazar'a üye oluncaya kadar.." (1962:90 ve 92)

-III-

Türkiye'nin ortak üyelik başvurusu ardından yapılan bu seviyeli tartışma ne ölçüde Ankara Antlaşması imzalanırken Türk yetkililerine esin kaynağı oldu bilinmez, ama imzalandığı 12.9.1963 tarihi ile birlikte, hazırlık dönemi startı verilirken, Türkiye Müşterek Pazar'ın dışında kalmalı tezi büyük ölçüde, tartışma dışına düşmüştür. Artık bu tarihle birlikte Türkiye, beğenilsin ya da beğenilmesin, hatalı olsun ya da olmasın gelecekteki ticaret politikasının istikametini çizmiş oluyordu.

Ankara Antlaşması'nın imzalanmasına paralel olarak beklenen, Devlet Planlama Teşkilatının hazırladığı beş yıllık planlarda ortak üyeliğin ve entegrasyon sürecinin adımlarına göre sektörel öncelikleri belirlemek gerekirken I.BYKP (1963-1967) ve ona ait yıllık programlarda AET ile ilgili bir tek satır bile bulunmamaktadır. II.BYKP (1968-1972)'de ise, sıradan bazı açıklamalarla yetinilmiştir.

I.BYKP'na baktığımız zaman % 7'lik bir kalkınma hızını hedefleyerek ve sanayileşmeyi uzun dönemli birincil hedef ilan ederek¹² AET ile imzalanan ortak üyelik anlaşmasına sessiz bir direnişte bulunulmuştur.

¹² Birinci Beş Yıllık (1963-1967) Kalkınma Planı, Ankara, 1963, p.39.

Nitekim 2.BYKP'ında "büyük bir güç kazanacak olan sanayileşme çabası bu arada gümrük koruması ile desteklenecektir"¹³ denirken, 1969 yılı programında daha açık bir ifadeyle Ortak Pazar'a üyelikten endişe dile getirilmektedir.

"İhracat yönünden, Ortak Pazar'ın ortak gümrük tarifelerini mevcut ihraç maddelerimizin çoğu bakımından esasen sıfır kabul etmek mümkündür. O sebeple indirimlerin ek bir fayda sağlamaması muhtemeldir... İthalat yönünden gümrük vergilerinden mahrum kalmak ve genç sanayileri tasfiyeye uğratması noktaları üzerinde durmak gerekmektedir"¹⁴.

Bu yıllar içinde, Ankara Antlaşması'ndaki önceliklerin aksine uygulamalar içine giren yaklaşımı eleştirenlerden biri de Prof. Aydın Yalçın idi. Prof. Yalçın, 1967 yılında yazdığı bir makalede;

"...devamlı olarak liberasyon listesini daraltan, bu suretle de arz ve talep gibi piyasa ekonominin temel kuvvetlerinin işleme alanını küçültülen bir memleketin, AET ile ilişkilerini takviye ediyorum diye kendi kendini aldatması çok yanlış bir harekettir" (1969:205) diyordu.

Geçiş döneminin belirlendiği, Katma Protokolün imzalandığı 23.11.1970 tarihinden önce iktisatçıları biraraya getiren bir konferans 28.8.1968 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Bu konferansta Türkiye-AET ilişkilerini değerlendiren Prof. Vural Savaş açtığı tartışmalar ve kendisine yöneltilen eleştirilerle konuya yeni bir boyut kazandırmıştır. İktisatçıya zorunlu bir "milli politikaları takip etme", resmi yaklaşımları a

¹³ İkinci Beş Yıllık (1968-1972) Kalkınma Planı, Ankara, 1967, DPT Yayını, p.121.

¹⁴ 1969 Yılı Programı, II. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972 DPT Yayını, Ankara, 1969, p.107. Katma Protokol'ün imzalanması ve Türkiye'nin AET ile 1995'de gümrük birliğini gerçekleştirebileceğinin öngörülmesi III.Beş Yıllık Plan'ın (1973-1977), rekabete hazırlanma gereği ve bu amaçla yatırımların büyük ölçekli girişimlere yapılması, sınai üretimde ara ve yatırım malları üretimine öncelik gibi niteliksel gelişme politikalarına ağırlık verilmesi gereğine işaret etmesine neden oluyordu (Kepenek, 1990:144-5). IV. Kalkınma Planı (1979-1983) ise I. ve II. Plan'lardaki AET'ye karşı tepkisel tutum sürdürülmüştür (Kazgan, 1975:288).

priori destekleme rolü taşıyan bu yaklaşımın ileriki yıllarda olumsuz tepkileri olmuştur.

Aslında 1 Aralık 1964'ten itibaren girilen hazırlık döneminde Avrupa ile entegrasyon konusunda Türkiye kayda değer bir hazırlık yapmamıştır. Ancak 60'lı yılların ikinci yarısından elde edilen yüksek büyüme hızlarını sanki bir hazırlık sonucu elde etmiş gibi yorumlayıp, bir an evvel geçiş dönemine geçmeyi talep etmiştir (Demirgil, 1987:61; Savaş, 1969:225).

Bu bağlamda Prof. V.Savaş, 28.8.-6.9.1968 tarihleri arasında yapılan Dış Ticaret ve Ekonomik Gelişme konulu konferanslar dizisinde şunları söylüyordu:

"Geçiş Dönemine girmeyi ne kadar geciktirsek, Topluluk içinde hem Yunanistan ile rekabet etme şansını hem de Topluluktan sağlayacağımız ekonomik menfaati o kadar süratle kaybetmeye mahkum olacağız" (1969:213).

Prof. Savaş, dış siyaset önceliklerimizi vurgularken, bir başka açıdan iktisatçı kimliğine "milli olma gerekliliğini veya milli politikaları destekleme rolünü getiriyordu.

"Geçiş dönemine girilmesini milli bir politika olarak benimsememiz lazımdır" (1969:215).

İlginçtir, bu yaklaşım içinde Prof. Savaş "AET ekonomik sistemi ile... medeniyet düzeni ile vazgeçemeyeceğimiz bir, dostlar topluluğudur" (1969:214) diyerek bu kimliğe Avrupalı boyutunu da eklemiştir. Entegrasyon konusuna böyle bir mercekle bakıldığında pozitif izah ve tahmin boyutunun ne derece daraldığı, öngörünün yerine iktisatçının görmek istediğinin nasıl geçtiği açıkça ortaya çıkmaktadır:

"AET içinde daha ciddi bir ortaklık bağı ile yer aldığımız zaman AET ülkelerinde Türkiye'ye önemli bir sermaye akımı olacağı böylelikle tediye bilançosunun açığını arttırmadan hatta belli ölçüde kapatarak, sanayileşmemiz mümkün olacaktır"¹⁵.

Prof. V.Savaş'a tebliğinin "tartışma" bölümünde Prof.Oktay Yenal,

"konunun ekonomik, politik ve teknik yönü yanında kimi görüşlere yer vermemek gerekmektedir.... kalitatif (değerlendirme) demek duygusal demek değildir"¹⁶

diyerek iktisatçının gerçek rolünün altını çizmekteydi. Prof. Üstünel bir adım ileride çok açık bir anlatımla siyasetin taşıdığı değer yargılarını bir tarafa ayırarak, iktisatçının entegrasyona bakışının nasıl olması gerektiğini bir kez daha ortaya koyuyordu.

"Biz iktisatçı olarak, Ortak Pazar'a katılmanın veya Ortak Pazar dışında kalmasının ekonomik sonuçlarını incelemek ve alınacak herhangi bir kararın yaratacağı problemlere karşı uygulanabilecek tedbirlerin tartışmasını yapmak durumundayız.... Sayın Savaş Ortak Pazar'a girme hususunda yapılacak işlerle kalkınma gayretleri arasında bir paralellik bulunduğunu ifade etti. Bu kesin hükmün karşısındayım. Kendi başımıza kaldığımız takdirde ne batışmamızı tamamlayıp, gelişmemizi sağlıyoruz. Ortak Pazar'a girmenin karşısında değilim. Fakat Ortak Pazar'a girişimizin sebebi hissi hususlar olmamalıdır"¹⁷.

Kalkınma ve entegrasyon hedefleri arasındaki paralelligi reddeden Prof. Üstünel, Ankara Anlaşması ve nihayet geçiş dönemine geçme arayışları içindeki resmi yaklaşımın etkisiyle, entegrasyona dair 1962 yılındaki normatif bakışını, bir ölçüde değiştirerek daha iyimser bir yaklaşımı benimsediği söylenebilir.

Bir ara not olarak, Türkiye-AET ilişkilerinin bir çıkmaza girdiği 70'li yılların sonuna doğru TBMM AET-Türkiye Karma Parlamento Komisyonu Toplantısına 27.4.1978 günü yaptığı konuşmada Prof. V.Savaş yukarıdaki tezinin tam aksini savunacaktır.

"Türkiye-AET ilişkilerini bilimsel bir yaklaşımla değerlendirmek için sanayileşme ve entegrasyon arasındaki çelişkiyi belirlemek gerekir" (1983:194).

-IV-

23.11.1970 tarihinde Katma Protokol imzalanarak Geçiş Döneminin 1.1.1973'den itibaren başlayacağı tesbit edilmiştir. Geçiş Döneminde amaç sınıai ürünlerde Gümrük

¹⁵Savaş, (1969:214).

¹⁶Ibid., p.233.

¹⁷Ibid, pp.234-235.

Birliği kurulması, Ortak tarım politikalarının uyum sağlama çabalarının gerçekleştirilmesi, emeğin serbest dolaşımının sağlanması ve iktisat politikalarının karşılıklı tavizlerle uyumlaştırılması hedeflenerek 22 yıllık bir süre öngörölmüştür.

Katma Protokol'ün imzalanması, kamuoyu ve bu arada bazı iktisatçılar tarafından tepki ve ihtiyatla karşılanmıştır. Prof. Gülten Kazgan yayınladığı **Ortak Pazar ve Türkiye** adlı çalışmasını temel olarak Katma Protokolün TBMM'de reddini sağlamak amacıyla kaleme aldığını açıkça dile getirmektedir.

"...Bu protokolle ilgili bilgiler basına yansıdıkça getirdiği ilkelerin Türkiye'nin geleceğini ipotek altına alabilecek nitelikte olduğu kanısı bizde uyanmıştır. Bu kanı, bir çok iktisatçı arasında bizi de, siyasi karar organını bu konuda uyarmak gerektiği sonucuna götürmüştür. Böylece, kitabın 1. baskısı, Katma Protokolün TBMM'de reddini sağlamak gibi siyasi bir amaca dönük olarak kaleme alınmıştır" (1973:5).

5.7.1971'de TBMM'de 69'a karşı 149 oyla Katma Protokolün onaylanması, Türkiye'nin Avrupa istikametini belirliyordu. Katma Protokolün onayı ile siyasi amacın ortadan kalkması Prof. Kazgan'ı Katma Protokolü veri kabul ederek sadece kısa dönemli tahliller üzerinde durmaya yöneltmiştir.

"...1972 yılı sonunda ise, artık böyle bir siyasi amaç gütmenin anlamı yoktur. Katma Protokol, bütün maddeleriyle 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girmektedir. Ayrıca (bazılarının iddia ettiği gibi) bu protokolün "Türkiye'nin sanayileşmesini hızlandıracak" ilkeleri getirmediği siyasi yetkililerce de, sonradan anlaşılmış, AET'den yeni tavizler istemek yoluna gidilmiştir. Bu nedenle kitap, bu kez, siyasi değil teknik düzeyde tahlillere dayanmakta, yani, Katma Protokol'ün ilkeleri veri kabul edilmektedir..... amacın..... siyasi nitelikte olması, çok uzun dönemde ortaya çıkabilecek etkenlerle kısa sürede kendisini duyuracak etkenleri bir arada ele almamıza yol açmıştır. Oysa bu tahlil biçimi..... bilimsel değildir". (1973:5-6).

Tesbit edildiği gibi Prof. Kazgan'ı teknik analize yönelten etken sadece yaklaşımın bilimsel olmayışı değil, protokolün eksiklerinin siyasi yetkililerce de sonradan anlaşılmış oluşudur. Nitekim 1971 yılı sonundan itibaren, üç yeni ülkenin tam üye olarak katılacağını

belirlenmesi ile Türkiye'de Dışışleri Bakanlığı da harekete geçerek bu gelişimin getireceği maliyetleri dengeleyici talepleri gündeme getirmiştir. Bu taleplerin reddedilmesi ile ortaya çıkan olumsuz hava iktisatçının söylemini ikinci plana atarak siyasetçi ve dışışleri bürokrasisini kamuoyunda öne çekmiştir. Bu ortam elbette iktisatçı kimliği ile üretilecek tahmin ve seçişleri mümkün kılmıyordu. Öte yandan ise Türkiye, AET'nin genişlemesi ile ortaya çıkabilecek olumsuzluklara karşı mücadelesini resmi kanallardan yürütüyordu.

Prof. Kazgan her ne kadar analizini siyasi boyuttan arındırarak teknik tahlillere yönelttiğini ileri sürse de Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'deki hata ve tavizleri vurgularken AET-Türkiye ilişkilerinde Dışışleri Bakanlığı'nın resmi çözümlerine alternatif yaklaşımlar önermekteydi.

"AET'ye Ankara Anlaşması ve Katma Protokol çerçevesinde verilen tavizler altında ekonomik gelişmenin, bu tavizlerden bağımsız ekonomik gelişmelerden daha yüksek olacağını hiç kimse iddia edemez. Çünkü az gelişmiş ülke olarak, Türkiye, genel preferans sisteminde yararlanabilecektir; yani benzer hatta daha fazla tavizleri AET'den alabilecektir"¹⁸.

1.1.1973 tarihi ile İngiltere, Danimarka, İrlanda AET'ye tam üye olarak katılırken, AET, Avusturya, Finlandiya, İsveç, İsviçre, İzlanda, Norveç ve Portekiz ile de Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması imzalıyordu. Böylece Türkiye Topluluğun ortak gümrük tarifesini uygulamaya başlarken bu yedi ülkeye karşı da gümrüklerini indirmesi icab edecekti. 1973 yılı sonunda Batı Almanya'nın Türkiye'den işçi alımını durdurduğunu açıklaması Fransa'nın bunu izlemesi Türkiye-Avrupa ilişkilerine olumsuz bir hava getirdi. Ancak bu kötümserlik Dışışleri Bakanlığında görülmemektedir.

Prof. Kazgan genel preferans sistemi ile ilgili önerisini kitabın 3. baskısında terketmesine rağmen Dışışleri Bakanlığı'nın resmi yaklaşımını yine açıkça eleştiriyordu.

"Katma Protokol ve Tamamlayıcı Protokol imzalandıktan sonra, ilişkilerinin rasyonel olmadığı (Dışışleri Bakanlığı hariç) hemen her toplum kesitince kabul edilmeye başlanmıştır" (1975:337).

¹⁸Kazgan, (1973:272).

Bu arada Prof. Kazgan'ın tam üyelik konusundaki projeksiyonunun henüz yanlışlanmadığını belirtmek gerekir.

"Bugün İspanya; siyasi rejimine rağmen AET tam üyeliğine Türkiye'den daha yakındır" (1975:314).

"Türkiye'nin 22 yıl sonra AET'ye tam üye olması sözkonusu olamaz. Ankara Anlaşması madde 2 ve 28'den bu sonucu çıkarmak mümkün olmadığı gibi bu fiilen de mümkün değildir" (Kazgan, 1973:269-70).

12.6.1975 tarihinde Yunanistan'ın AET'ye tam üyelik başvurusunda bulunması, Portekiz ve İspanya'nın onu takip etmesi, Türkiye'nin konumunu her bakımdan güçleştiriyordu. Nihayet 25.12.1976 tarihinde Türkiye Katma Protokol hükümlerinde yer alan işçilerin serbest dolaşım hakkını kullandırmayan AET'ye karşı tek yanlı bir karar ile Katma Protokoldeki korunma maddesini işletip tüm yükümlülüklerini fiilen dondurdu. Türkiye-AET ilişkilerinin gerginleştiği, siyasi önceliklerin ön plana çıktığı bu ortamda iktisatçının rolü ikinci plana iniyordu.

Türkiye-AET ilişkilerinin belirsizliğe girdiği bu dönemde, iktisatçıların da AET konusundaki düşüncelerinin berraklıktan uzaklaştığını söylemek hatalı olmaz. Nitekim iktisatçının tartışmaya geri dönüşü Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in tam üye olarak kabul edileceklerinin anlaşılması iledir.

Ancak iktisatçılarımızda AET'ye karşı bir güvensizlik ve endişe hakim olmaya başlamış ve özellikle AET'yi dostlar topluluğu olarak niteleyen Prof. V.Savaş;

"AET'nin Türk sanayi ürün ihracını 1.1.1973'den itibaren her türlü gümrük vergisinden ve miktar kısıtlamalarından muaf tutması..... olumlu..... Tarım sanayi ürünleri ihraç gücü arttıkça, AET ödünlerinin önemi artacaktır... Gerçi, kendi çıkarlarına ters düştüğü zaman AET'nin anlaşma hükümlerini pervasızca rafa kaldırdığını bilenler için, bu ödünlerin potansiyel güvenilirliği hemen hiç yoktur" (1978) demektedir.

AET ile ilişkilerindeki bu güvensizlik ve belirsizlik ortamında iktisatçı adeta Dışişleri Bakanlığı'nın bir mensubu gibi ülkenin hangi adımları atmasının daha rasyonel olacağı sorunsalını ön plana çıkarmıştır. Konu bu derece politize olduğunda iktisadi akıl yürütme, öngörü ve tercihlerin yerini AET karşısında en akıllı tutumun ne olduğu sorunsalı

almaktadır. İktisatçılar bu alanda hüner ve bilgilerini göstermektedirler¹⁹.

Nitekim bu dönemde Prof. G.Kazgan'a kulak verirse;

"22 yıl sonunda ise Gümrük Birliği gerçekleştiğinde Türkiye'nin tam üyeliğinin veto edilmesi olasılığı da vardır. Türkiye gelecekte AET'ye tam üye olmak istiyorsa, bugünden alınması gerekli bir kararla, Ankara Anlaşmasına'na ek bir protokolle Türkiye'nin AET tam üyeliğinin bir ölçüde garanti edilmesi gerekir. [Aksi halde] gümrük birliği ilişkilerini de bir başka türlü ilişkiye dönüştürmekte yarar vardır... Gümrük Birliği, tam üyeliğe geçişin garantilenmiş bir aşamasına dönüştürülebilirse o zaman Katma Protokol'de değiştirme yapmazdan önce, bir ilişkileri dondurma döneminin beş yıl gibi bir süre için elde edip ..." (1978).

İktisatçının uğraşısı bu derece farklılaşır ve politize olursa yapılan tahminlerin gerçekleşme ihtimali de o derece az olmaktadır.

"İspanya ve Yunanistan'ın AET'ye katılmasıyla Ortak Pazar'da sağ güçlerin ağırlık kazanması gibi bir durum daha ortaya çıkacaktır... Türkiye'nin sağ güçler nezdinde ise çok fazla desteği zaten olmamıştır. Yeni gelecek sağ güçlerle de olmayacağı söylenebilir" (1978).

Bu tahminin kesin olarak 13.12.1995 tarihinde yanlışlandığını söyleyebiliriz²⁰.

İlginçtir, 4.10.1978'de Ecevit Hükümeti döneminde Prof. G.Kazgan'ın yukarıda açıkladığımız önerisi hemen hemen aynen hayata geçirildi, Türkiye 4.Plan süresince yükümlülüklerinin dondurulmasını ve aynı dönem için 8 milyar \$ mali yardım talebinde bulundu. Bu talepler Avrupa Ekonomik Topluluğunda kabul görmedi. Bu süreç içinde Yunanistan'ın fiilen 1985'den itibaren geçerli olmak üzere 25.5.1979 tarihinde AET ile tam üyelik anlaşmasını imzalaması Türkiye'de hayal kırıklığı yaratmıştır.

¹⁹ İngiltere örneği için bkz. M.Lipton, "The Common Market: The Economic Arguments Examined" *Three Banks Review*, June 1963, p.17, zikreden Hutchison, (1968:250. n.1)

²⁰ Bkz. 14.12.1995 tarihli *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, Gümrük Birliği'ne evet oylarının yaklaşık 2/3'ü sağ gruplara mensup üyelere verilmiştir.

Demirel'in azınlık hükümetini 21.11.1979'da kurması ile ilişkilerde yeni bir döneme girileceği beklentisi ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde katıldığı bir açık oturumda İdris Küçükömer, şu soruları sormaktadır.

"Bugünün ikilemi şudur: Dışa açık bir sanayileşme modeline mi geçilecektir? Yoksa... iç pazara dönük yapı mı sürdürülecektir?... Ortak Pazar'a girmeden de dışa açık bir uygulama yapılabilir mi?" (1979).

Küçükömer bu soruların devletin resmi görevlerinin değil bizzat sanayicilerin cevaplandırması gerekliliğine inanıyordu. Nitekim paralel soruları katıldığı oturumda işadamı S.Sabancı'ya yöneltmiştir. Ancak Küçükömer'in Sabancı'nun cevabından ne ölçüde tatmin olduğu anlaşılmasa da, Türkiye'de yürümeyen mekanizmaların olduğunu vurgulaması ve bir yöntem sorununa parmak basması, iktisatçı olarak ufkumuzu açıcı niteliktedir:

"...Yürümeyen mekanizmaların tarihsel ve yapısal nedenlerini görmek zorundayız. Ancak, bunu yaparsak, neden bazı şeylerin tıkanıp kaldığını ve yürümediğini anlayabiliriz. Yoksa hep şartlı konuşuruz. "Bu olmalıdır" deriz. Hep eğer'le konuşuruz. Sorun bu eğer'leri ortadan kaldırmanın nasıl mümkün olabileceğini anlamaktır" (1979).

AET-Türkiye ilişkisini hep vermediler, almadık, girmedik, gireceğiz, rasyonel davransaydık, eğer gibi yaklaşımlarla Küçükömer'in ortaya koyduğu gibi yürümeyen bazı mekanizmaları anlamadan, görmeden şartlı konuşmaya, veya değerler dünyamızın ölçüleriyle konuşmaya başlıyor, bazen ilişkiler iyi geliştiğinde kendimizi birden Avrupa'da hissediyor, kötü gittiğinde ise karşı tarafı suçluyor veya kendimizi suçluyoruz. Bu olgu, iktisatçımızın gerçek bir problemi olarak ortaya çıkmaktadır. Konuyu olabildiğince, siyasi gelişmeleri veri alıp, pozitif öngörüler ve buna bağlı normatif seçimler şeklinde düzenleyebildiğimizde bu boşluğumuz bir ölçüde azalmaktadır. Zira, böylece tartışılabilir, yanlıştır, tartışılabilir bir boyut ortaya çıkmaktadır.

Yeniden tarihi perspektife geri dönersek, 4.2.1980 tarihinde Ortaklık Konseyi'nce dönemin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in Türkiye'nin taleplerini geri çektiğini, topluluk tekliflerini görüşeceğini söylemesi ve 1980 sonrasında AET'ye tam üyelik başvurusu

yapabileceğimizi bildirmesi AET ile Türkiye ilişkilerini yeniden canlandırır gibi olmuştur.

Türkiye'nin bu girişimi, bazı iktisatçılara "belki de çoktandır ihtiyacımız olan" iyimserliği aşlamıştır.

Prof. Orhan Dikmen, 1980 başlarında, Dışişleri Bakanının yaptığı açıklamaya paralel olarak, zamanlamanın yerinde olup olmadığı, erken başvurunun olası iktisadi etkilerinin ne olacağı gibi bir sorunsaldan ziyade başvuruyu olması gereken bir yaklaşımla benimseyerek geleceğe dönük pembe bir tablo çizmekten kendini alıkoyamamıştır:

"...Topluluğa katılma halinde... Türkiye'nin tarım ürünleri dış satımına karşı bugün uygulanan tarife içi ve dışı engelleri ortadan kalkacak ve topluluğu büyük tutarlara varan tarım fonundan yararlanma olanağı doğacaktır. Bu gelişmelerde, Türkiye'nin tarım yapısının modernleştirilmesine, üretim ve pazarlamanın geliştirilmesine yol açabilecektir... Türk sanayinin, bazı Topluluk mekanizmaları sayesinde, daha sağlıklı bir yapıya, üretim düzeyine ve hacmine erişmesi mümkün olacaktır... bugün Türk işçilerinin AET içinde karşılaştığı sorunlar Türkiye'nin topluluk tam üyesi olması durumunda öneminden çok şey kaybedecek... başvuru 1980'de yapılırsa, sonuçlanması belki 1985-1987'ye kadar sürecektir... Topluluğa tam olarak katılmanın 1995 yılı dolaylarında olacağı söylenebilir" (1980).

- V -

12 Eylül 1980'de Silahlı Kuvvetlerin yönetime el koymasının ardından Avrupa Paramentosunun 22.1.1982'de ilişkileri dondurması Türkiye-AET ilişkilerine bir duraklama dönemi yaşattı. Ancak, bu dönem sonunda Türkiye ihracatındaki sanayi ürünlerinin payını arttırarak, enflasyon oranını aşağıya çekerek, Katma Değer Vergisini yerleştirerek Avrupa Topluluğu ile entegrasyon için gerekli temeli bir ölçüde geliştirdi. İşte bu gelişmeler ışığında ve demokrasinin yeniden tesis edilmesi ertesinde Türkiye yeniden ilişkileri harekete geçirmek için adım attı, Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'den doğan işgücü serbest dolaşım hakkını kullanmaya başlayacağını açıkladı (1.12.1986), ancak Topluluk bunu reddetti. Bunun üzerinde Dışişleri Bakanlığı, tam üyelik başvurusu için

zamanlamanın uygun olduğuna karar verdi ve 14.4.1987'de başvuru gerçekleşti.

Tam üyelik başvurusunu iktisatçıların büyük bir kısmı aşırı bir iyimserlikle karşılarken, azınlıkta kalan bir kısım iktisatçımız ise ihtiyatı elden bırakmadan daha gerçekçi analizlere başvurabilmişlerdir. Tam üyelik başvurusunun yarattığı aşırı iyimserliğe Prof. Üstünel'de katılmıştır:

"...on, oniki en erken, en gerçekçi tahminle 1998 veya 2000 yılında hadi bakalım buyrun, tam üyelik olmayacak mı? Öyleyse bu on iki yıl içinde ne yapabiliriz" (1987:128).

Neler yapılabilir sorusuna getirdiği cevaplarda da bu aşırı iyimserliğin izlerini bulmak mümkündür.

"...Türkiye'yi ... dış ekonomik bağımlılıktan kurtarılmış bir ekonomi haline getirmemiz lazım. Bunun için de içeride çok büyük bir tasarruf artırıcı ulusal çabayı mobilize edici bir politika izlememiz gerekir. Onun için demokrasi lazım. Onun için halkın coşkuyla desteklediği bir takım siyasi partiler veya onların temsilcileri olacak ki, bütün bu hedeflere milleti yöneltsin, el birliği ile tasarruflar yapılsın, bunlar yatırıma geçirilsin ve o yatırımda da öncelik ileri teknolojiye, ileri bilim ve araştırmaya, insana yönelik insan kabiliyetine yönelik yatırımlara verilsin. Ve o zaman Türkiye'nin ne Japonya'dan ne Almanya'dan geri kalan tarafı olur. Japonya'nın 10 yılda yaptığını, Güney Kore 25 yılda yapabiliyorsa bundan sonra Türkiye aynı şeyleri 15 yılda yapabilir" (Üstünel, 1987:131).

Görüldüğü gibi, Üstünel, hedefi dış ekonomik bağımlılıktan kurtulmak olarak köymakta ve çözümü demokrasiye, siyasi partilere ve onların yapacağı düzenlemelere bağlamaktadır. Eleştiri yöneltilmesi gerekli husus, bu önerilerde iktisat politikalarının bulunmamasıdır, ileri sürülen tüm çözümler siyasi iradeye bağlı iktisadi düzenlemelere verilen önceliklerdir, eğitim, bilim, yüksek tasarruf gibi. Bu düzenlemelerin yapılabilirliği ise hiç tartışılmamaktadır. Son olarak dikkatin çekilmesi gerekli konu, Küçükömer'in altını çizdiği gibi, şartlı konuşmaya, yapılmalı, yapabileseydik gibi konuşmaya yine başlamış olmamızdır.

Tam üyelik başvurusunun yapılacağı günlerde bir başka iktisatçı, Prof.Akın İlkin

aşırı bir iyimserlikle, Türkiye'nin ekonomik performansını övdükten sonra sihirli çözümü adeta bulmuş gibidir:

"İktisatçı olarak kesinlikle söyleyeyim ki, Yunanistan ve İspanya'dan Türkiye'nin ekonomik yapısı üstündür... Türkiye'nin AET'ye üye olduğu zamanki ekonomik yapısı hiç bir zaman o günkü 4-5 ülkenin ekonomik yapısından daha düşük olmayacaktır. ... bence Türkiye'nin yapacağı tek yol vardır, o da teknolojik sıçramayı gerçekleştirmektir. ...Bence bunun yolu eğitimden, araştırmadan geçmektedir" (1987:6-8).

Prof.Taner Berksoy yine aynı tarihlerde yapılan konferansta;

"AET'ye tam olarak ortak olduğumuzu kabul edersek ... ilk etkisi gayet tabii bizim ithalatımızda patlama gibi bir artış olur... ihracat şu andaki durumuyla pek bir şey değil; çok fazla etkileneceğini göstermiyor" (1987:121).

diyerek muhtemel tam üyeliğin iktisadi tesirleri hakkında tahminde bulunurken; çözümüne sıra geldiğinde herhangi bir iktisat politikası tercihinde bulunmadan, serbest dolaşımın bu sorunu kendiliğinden çözebileceğini dile getirmektedir.

"...[B]u tür bir dış ticaret açığı, görünmeyen bazı kalemlerle engellenebilir. Örneğin, serbest dolaşım olursa... bütçemiz rahatlar... bilanço açığı haline gelmesini engeller" (Berksoy, 1987:123).

İlk bakışta serbest dolaşımın, tam üyeliğin bir parçası olduğunu düşündüğümüzde çok yerinde bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Ancak yazarın hemen arkasından bu tepkinin kendiliğinden yani girilecek sistemin içinden bir unsurla tedavi edileceğini düşünmesi nasıl açıklanabilir? Serbest dolaşımın Katma Protokolde yazıldığı gibi de jure uygulamaya 1986 Aralığı ile girmesi gerekiyordu, ancak de facto Avrupa Topluluğu bunu kabul etmemiştir. Yine 14.4.1987'de tam üyelik başvurusu yapılacaktır, ancak bu başvurunun fiiliyata geçeceğine Dışişleri Bakanlığı bile tam olarak inanmaz ve satranç oyununun bir hamlesi olarak görürken, iktisatçılarımızın bu hamleyi fiilen gerçekleştirecekmiş gibi yorumlamaları nasıl açıklanabilir?

Prof. Kazgan, Ortak Pazar ve Türkiye adlı eserinin 2 ci ve 3. baskılarında (1972 ve 1975);

"Türkiye'nin 22 yıl sonra AET'ye tam üye olması sözkonusu olamaz. Ankara Anlaşması madde 2 ve 28'den bu sonucu çıkarmak mümkün olmadığı gibi bu fiilen de mümkün değildir" (Kazgan, 1973:269-270; Kazgan, 1975:312).

diye düşünürken nasıl oluyor da, tam üyelik başvurusu arefesinde bu başvuruyu tam üyeliğin muhtemel kabulü gibi yorumlayarak ona göre tasarladığı bir senaryo içinde tahmin üretebilmektedir?

"Hele bir de Türkiye tam üye olarak katılırsa Pazar'a tahminimiz o dur ki, ..." (Kazgan, 1987:85).

Prof.Kazgan, tam üyeliğin kibar bir dille reddedilmesi sonrasında gümrük birliğinin gerçekleşeceği yıllara doğru "Ekonomik bütünleşme gerçekleşse bile Türkiye AB'a tam üye olup olmayacağı belirsiz... AB'a tam üyelik için bir taahhüt sözkonusu değil" (1994:238) demektedir.

1987'de tam üyelik başvurusunun hemen arefesinde Prof.Korkut Boratav'ın oluşan bu iyimser havadan kendisini uzak tutarak geleceğe daha berrak bakabildiğini tesbit edebiliyoruz.

"Türkiye'nin AET'ye yansıtacağı ekonomik güçlükleri biliyoruz. ...AET'ye girdiği andan itibaren 20 milyon Türk Avrupa'ya göç edecekler ve onun neler yaratacağını dehşet ve korkuyla düşünüyorlar" (1987:43).

"AET bize vurguluyor, bu bir Gümrük Birliğidir, dikkatli olun diyor. Biz diyoruz ki hayır biz Gümrük Birliği istiyoruz. Çünkü diyoruz ki ancak oradan girilir AET'ye. Bunu istemezsek yarım gideceğiz. Ticaret Anlaşması yapalım diyor AET bize yok Gümrük Birliği ile gireceğim diyoruz" (Boratav, 1987:42).

Yukarıda kısaca özetlenen bütün bu konuşmalar içinde muhtemel bir entegrasyon sonrasında veya entegrasyona hazırlanma amacıyla iktisat politikaları tercihlerine hemen, hemen hiç yer verilmemiştir. Oysa iktisatçıların birincil olarak önem vermeleri gereken konunun bu olması gereklidir. Bunun bir tek istisnası vardır: Prof. Demir Demirgil,

"...kolay olmayacaktır girmek... Bu arada yüzde 35 enflasyonla AET'ye girilmez. Bu sene için % 38,5 da olabileceğini düşünerek ona göre hareket etmek durumundayız. Para Politikamızı ve kredi politikamızı ona uyduracağız... en azından reel faiz oranlarına AET faizlerine uydurmak mecburiyetindeyiz"²¹

diyerek üstü biraz kapalı da olsa fiyat istikrarının muhtemel bir entegrasyon için gerçekleştirilmesinin gerekliliğine dikkatleri çekmektedir.

Nihayet, geçiş dönemine bir an önce intikal edebilme telaşı ile Prof. V.Savaş'ın kalemi ile başlayan ve özellikle 70'li yılların başlarında bir başka boyutu ile Prof. Kazgan tarafından sürdürülen resmi yaklaşıma taraf olup, destek verme ve resmi yaklaşıma alternatif, daha akılcı çözümler arayan yaklaşımlar içinde sürekli olarak ön plana çıkan tartışma Avrupa ile ilişkilerde atılacak hangi adımın daha akılcı ve yararlı olacağı merkezinde gelişmiştir.

-VI-

1.7.1989 tarihinde gecikmeli olarak, Türkiye'nin AT'na tam üyelik başvurusu ile ilgili yaptığı açıklamalarında, AT Komisyonu, 1992'ye kadar yeni üye alınmayacağını ilan etmiş ve Türkiye'nin daha gelişmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tam üyelik başvurusunun kibarca belirsiz bir tarihe atılmasıyla, ilişkilerde yeniden bir soğuma ortaya çıkarken, konu yine gündemden düşmüştür.

1991 yılından itibaren iktisatçılarımızın ilgisini yeniden çekerek gündeme yavaş yavaş giren Avrupa konusunda neler söylenmiştir. Tam üye olmadan gümrük birliğinin fiilen gerçekleşeceği düşüncesinin henüz daha dikkate alınmadığı bir ortamda, Prof. Asım Erdilek, belki ilk kez Türkiye'nin çok taraflı bir ticaret politikası izleyebileceğini önermesi, üzerinde durmaya değerdir. Çünkü, tarihi seyir içinde ele aldığımız iktisatçıların çoğu ticaret politikamızın geleceğini hep Avrupa ile ikili ticaret olarak görmüşlerdir.

"Türk ekonomisinin dışa açılması ve liberalleşmesi, bir çok kimsenin kafasında Türkiye'nin AT'ye girmesiyle koşullandırılmış. AT'ye girmek de sanki seçeneksiz bir ulusal karar olarak görülmüş... Türkiye'nin durumu belki AT'na girmek açısından zor. Fakat şart değil. Türkiye ekonomisi AT ile bütünleşmek

²¹Demirgil, (1987:64-65).

zorunda değil. Büyük bir iç pazar var Türkiye'de aynı zamanda da Türkiye dış pazarlarda -Ortadoğu, Amerika, Uzakdoğu- Güney Kore'nin yaptığını yapabilir... Türkiye, neden GATT Uruguay görüşmelerinde tekstil konusunda etkin rol oynamadı? ... Bence çok taraflı bir ekonomik dış politika izlenmeli... İktisadi uygunsuzluğu bir kenara bırakan, politik ağırlıklı bir karar AT'a girmek"²².

Aynı tarihlerde Prof. Korkut Boratav, 1987 yılında söylediklerine paralel olarak Türkiye'nin dış ticaret politikasını AT içine hapsedmenin hatalı olduğunu vurgulamaktadır.

"Bana göre 2000'li yıllarda da [AT üyeliği] olmayacaktır. Doğu Avrupa, belki de son genişleme halkası olacaktır... 55-60 milyonluk bir ülkeden gelecek yeni bir insangücü dalgasını katiben kabul etmezler... Türkiye'nin gündemini AT içinde tutmak hatalı olmuştur"²³.

Prof. Bilsay Kuruç ise Avrupa'ya katılma yolunun [eski] Sovyetler Birliği ülkeleri ile ticaretin geliştirilmesine bağlı olduğunu Türkiye'nin elinde farklı dış ticaret seçeneklerinin bulunduğunu ileri sürmektedir.

"[Türkiye] [d]oğrudan doğruya Brüksel'le değil de Sovyetler ve Doğu Avrupa üzerinden, daha çok Sovyetler üzerinden Avrupa'ya katılma şansını arttırabilir"²⁴.

Prof. Asaf Savaş Akat ise, Türkiye'nin, ekonomik bloklaşmaya yönelen dünya ekonomisinde, geleceğini Avrupa ile bütünleşerek kurması gerektiğini ileri sürerek klasik iki taraflı ticaret politikası yönünde bir seçişi dile getirmektedir.

"[A]çık piyasa ekonomisinin Türkiye'nin AT'na entegrasyonunun ön koşulu olduğu görülmektedir. ...Türkiye'nin bütün geleceğini etkileyen bu tercihi yani AT'na tam

üyelik hedefi ile yapması dolayısı ile tüm iktisat politikalarını bu hedefle tutarlı olacak şekilde tasarlaması zorunludur" (1991:111).

Prof. Yakup Kepenek, yine bu tarihlerde yayınladığı bir makalesinde, herhangi bir yorumda bulunmadan ve veri olarak kabul ederek, Türkiye'nin resmi anlaşmalardan ortaya çıkan hedeflerini sıraladığında, bunun doğal mantıksal uzantısının Avrupa Birliği içinde yaşamının iktisadi kriterleri ile Türkiye'nin iktisadi ölçütleri arasında bir uyum sağlanması gerektiğini ifade etmektedir.

"Türkiye'nin her koşulda yakınlaşma ölçütlerini [Maastrich Antlaşması m.109/F: enflasyon, en iyi üç ülkenin ortalamasının % 1,5 sınırları içinde olmalı; bütçe açığı GSYİH'nın % 3'ü, kamu borçları % 60'dan az olmalı, faiz oranı en iyi üç ülke ortalamasının yaklaşık % 2 sınırı içinde olmalı] gözönünde bulundurması gerek[ir]" (1993:122).

Yazarımız, bu koşulları sıraladıktan sonra özellikle enflasyon oranı farklılığının getirdiği uyumsuzluk²⁵ karşısında şu sorunun cevabını verememektedir:

"Türkiye tam üyelik öncesinde kendiliğinden bu tür bir ekonomi politikaları uygulamalarına gidebilir mi?..." (Kepenek, 1993:122).

Prof. Kepenek olası bir entegrasyon sürecinde, bu durumu sanayi ürünlerinde kurulan gümrük birliği için de düşünebilir, uygulanabilecek iktisat politikaları açısından şöyle bir ikilemin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

"İkilem istikrarlı kur politikası ile dışsattımın nasıl bağdaştırılacağıdır. ... Türkiye sanayii, sürekli devalüasyonlarla dış rekabet olanağı kazanan bir özellik gösteriyor" (1993:123-4).

Prof. Kepenek, entegrasyon sonrasında ortaya çıkacak ikilemi pozitif bir öngörü olarak ortaya koyduktan sonra herhangi bir normatif tercih üretmemektedir. İktisadi veriler ve kriterler karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklılık Prof. Kepenek'i çözümsüzlüğe itmektedir.

²⁵"Veriler Türkiye'nin EMU'a giriş için gerekli yakınlaşma ölçütlerinin çok uzağında olduğumuzu gösteriyor" (ibid., p.124).

²²Uygur (1991:64-66)

²³ibid., p.95. O.Türel ise 1990'un başında "Türkiye kendi çabalarıyla ekonomisine çeki düzen vermeden, teknolojik devrimi özümsemeye başlamadan AT'nin içinde olamaz... 1990'larda evinize çeki düzen vermeyi başardığımızda AT için saygıdeğer bir muhatap durumuna geldiğimizi göreceğiz... 1990'larda Türkiye AT ilişkilerinin ölgün bir dönemden geçeceği anlaşılıyor" (Türel, 1990:71) demektedir.

²⁴ibid., p.95.

"Türkiye, büyük bir olasılıkla çok vagonlu gidecek Avrupa Birliği'nin sonuncu vagonlarından birine katılabilir mi? Bu sorunun yanıtı yalnız ölçütlerin sağlanmasına değil bir dizi sosyal, siyasal ve ekonomik etkenlere bağlıdır" (1993:124).

1993 yılı sonuna doğru 8.11.1993 tarihinde Ortaklık Konseyi'nin Brüksel'deki toplantısında yapılan açıklamalarda Gümrük Birliği'nin tartışılmayacağını belirleyerek Ankara Antlaşması'na dinamizm getirmesi, Gümrük Birliği tartışmasını bir anda Türkiye gündemine sokmuştur.

Bu dönemde Gümrük Birliği'nin gerçekleşmesinin muhtemel etkilerini inceleyen bir çalışma Prof. Gülten Kazgan'ın 1994'te yayınlanan Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri adlı eseridir. Prof. Kazgan'a göre, "[g]ümrük Birliğine katılmanın yararını gerçekleştirebilmek için imalat sanayiinde büyüme hızını arttıracak bir seferberliğin gerçekleştirilmesi gerektiğini" (1994:246). Zira 1986-1993 yılları arasında gerçekleşen % 4,5-5'lik büyüme hızlarının, ihracat artışının temelindeki üretim artışının yetersiz olduğunu ifade etmektedir (1994:245). Ancak veri üretim artışı ihracata ivme verse de, ihracatın gümrük birliği ile rekabetçi bir konuma geçebilmesi, uygulanacak kur politikasına bağlıdır. Prof. Kazgan,

"rekabet gücü, ancak cari işlemler bilançosunun dengede olduğu kurda belirlenebilir" (1994:243).

diyerek, gerçekçi bir kur politikasının gerekliliğini ileri sürüyordu. Buna ilave olarak, uzun dönemli bir rekabetçi yapının ancak ihracat artışından kaynaklanan yatırım ve üretim artışı ile sürdürülebileceğini vurgularken, bunun gerçekleştirilebilmesi için gerekli makroekonomik istikrarın 1990'lı yıllarda Türkiye'de bulunmadığını, enflasyon hızı, döviz fiyatları ve nominal ve reel faiz hadlerindeki değişmelerin belirsizlik yaratarak yatırımları caydırdığını ileri sürüyordu²⁶. Prof. Kazgan'a göre;

"Gümrük Birliğine istikrarlı büyüme çizgisine girmiş bir ekonomiyle katılmak, başarının ön şartıdır" (1994:244).

Şayet bu koşullar gerçekleşmiyorsa, örneğin 1994 koşullarında krizin uzayabileceğini tahmin eden yazarımız "Ankara Antlaşması'nın ilgili maddesinden (madde 60)

yararlanarak, gümrük indirimlerini ertelemek şimdilik en akılcı çözüm gibi gözüküyor"²⁷ demektedir.

Prof. Kazgan, gümrük birliği içinde sanayi rekabet edebilmesi için uygulamaya konması gerekli iktisat politikalarının en başına imalat sanayiinde büyüme hızını arttıracak bir seferberliği koymaktadır. Bunun yanında istikrarın da sağlanması, döviz kurunun dış dengeyi gözetecek bir seviyede bulunmasını da esaslı olarak hedeflemektedir. Yazarın hedefler arasında neden bir öncelikler veya "trade off"lar aramadığı veya gerek duymadığı anlaşılamamaktadır. Yazarımızın bu yaklaşımı ile iktisat politikaları arasında bir seçimde bulunmadan, çözümü "büyüme seferberliği"nde, "stratejik bir planlamayla yeni ve geleceğe dönük sanayilerin gelişmesinin hazırlanması"nda (1994:245) araması, bu hedefin değişmez, her imdadı yetişen (deux ex machina), bir yaklaşım olduğunu göstermektedir. Reelin, yani 1994 krizinin, bu hedef ile uyummayacağını gören yazarımızın Ankara Antlaşması'nın bir maddesini çözüm olarak göstermesi, "istikrarlı büyüme hedefi"ne göre gösterilen kağıt üzerindeki yaklaşımı koruyan ad hoc bir önerme olduğunu düşündürmektedir.

6 Mart 1995 tarihinde, daha önce bir kez ertelenmiş olmasına rağmen, Gümrük Birliği Antlaşması Türkiye ile AB arasında imzalanmıştır. Gümrük Birliğinin bir ölçüde kesinlik kazandığı bu antlaşma eresinde iktisatçılarımızın tutumunda bir değişiklik olmamıştır. Hayali çözümler, aşırı iyimserlikler veya çözümsüzlükler dile getirilmeye devam edilmiş, sağlıklı ve yanlışlanabilir pozitif önermeler üretilmediği gibi uygun iktisat politikalar tercihleri bile gereğince yapılmamıştır. Konunun daha ziyade siyasi boyutu üzerinde takılıp kalmıştır.

Son dönemde, Avrupa Birliği ilişkilerinden sorumlu Başbakanlık [eski] başdanışman Dr.Ali Tigril'in bir yorumu, iktisatçılarımızın düşünce tarzını ortaya koyduğu için zikretmeğe değerdir.

"[Gümrük Birliği ile] kaynak dağılımının daha rasyonel olabileceğini, rekabet şartlarının neticesinde... malların kalitesinde bir artış... verimliliğin kesinlikle ekonomi genelinde artabileceğini ifade edebilirim. Tabii, bunlar ister istemez fiyatlar genel seviyesine de yansiyacaktır ve dolayısıyla enflasyon baskılarını bir ölçüde azaltıcı bir

²⁶İbid.

²⁷İbid., p.244.

nitelik de taşıyabilecektir... Gümrük Birliği... Türk hükümetlerini doğru makro ekonomik politikaları uygulamaya ve istikrar sağlamaya zorlayacaktır²⁸.

Fiyat istikrarının Gümrük Birliği sonrasında kendiliğinden gerçekleşeceği iddiasının bir öngörü olmasına karşın herhangi bir nisbîliğe yer vermeyecek derecede kesin bir tahmin niteliğinde olması, ayrıca herhangi bir normatif tercih veya düzenleme önerisi gerektirmeyecek bir yaklaşımı içerdiği için Gümrük Birliği'ne duyulan aşırı iyimserliği ya da politik bakışı göstermektedir.

Son olarak, Avrupa Parlamentosu'nun Antlaşma'yı onayladığı 13.12.1995 tarihine kadar geçen sürede iktisatçılarımızın bu konuda ortaya koydukları öngörülerini zikretmekle yetinelim. Prof. Ercan Uygur'a göre,

"[NAFTA örneği gözönüne alınırsa] Türkiye'de Gümrük Birliği ile yabancı sermaye ve ihracat artışı konusunda büyük beklentiler yaratmamak gerekir" (1995).

Gümrük Birliği sonrasında en hassas konu kur politikalarının nasıl düzenleneceğidir. İktisatçılarımız kopuk kopuk da olsa bu konular üzerine eğilmeye başlamışlardır. Prof. Korkut Boratav'a göre,

"Sermaye hareketlerinin serbest olduğu bir ortamda döviz kuru Avrupa'ya karşı rekabet gücünü artıracak bir politika olarak kullanılamaz. Sanayiye çok önemli bir yatırım ve modernleşme hamlesini... gerçekleştiremezsek rekabet gücünü sadece ücretleri baskı altında... tutarak sürdürebiliriz"²⁹.

²⁸ Tıgrel, (1995:7), Gümrük Birliğinin Türkiye'deki ekonomik politikaları kendiliğinden istikrara yönelttiğini düşünen bürokrat-iktisatçımız yaklaşık bir yıl sonra Gümrük Birliği'ne geçildikten sonra yaklaşımını değiştirerek "öncelikle milli paranın itibarının sağlanması gerekir. Bu olmadan Gümrük Birliği'nde başarılı olmak mümkün değildir" demektedir. (Avrupa Birliği'ne Bakış Paneli'nde yaptığı konuşmadan alıntı, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14.1.1996; Gümrük Birliği'nin sorunları kendiliğinden çözeceğini düşünen başka bir yaklaşım için bkz. E.Karakaş, "Gümrük Birliği ve Yalanlar", **Yeni Yüzyıl Gazetesi**, 24.3.1995).

²⁹ Boratav (1995a); Yazar bir başka yerde, AB ile tam üyeliğin serbest dolaşım faktörü nedeniyle önümüzdeki çeyrek yüzyılda mümkün olmayacağını tekrar ettikten sonra, serbest ticaret anlaşmasının "ikinci en iyi çözüm" olabileceğini ileri sürmüştü ve

Prof. Taner Berksoy'a göre ise,

"kurların müdahalesiz oluşmasına olanak veren bir politika izlenirse... Bunun sonucu üretimin yavaşlayıp, durgunluğun derinleşmesi olacak. Yok tersine döviz kuru yükselmesini yavaşlatır bir politika izlenirse bu kez ... ithalat patla[yacak]... dış ödeme sorunu yaratacak" (1995a).

Deniz Gökçe de,

"Gümrük Birliği başlangıçta Toplu Konut Fonu'nun kaldırılması ile bütçede aşağı yukarı 2,5 milyar \$'lık [bir ilave açığın oluşmasına neden olacak]... Bu da enflasyonu 15-20 puan yukarı atar veya kurların devalüe olmasını gerektirir. Bunun da maliyeti reel büyüme üzerine biner" (1995) demektedir.

Geçmiş yıllardan gelen bir alışkanlık ile iktisat politikaları seçenekleri arasındaki ikilemleri yeterince tartışmayan akademik iktisatçılarımız 24.10.1995 tarihinde bir çok gazetede yayınlanan bir ilan ile Gümrük Birliği'nin ulusal çıkarlara ters düştüğünü, AB'ne tam üye olunmadıkça diğer üyelerle eşit haklara sahip olunamayacağını ve Gümrük Birliği ile siyasal olarak AB yönetimi altına gireceğini ileri sürmüşlerdir³⁰.

Siyasi bir yaklaşım olarak böylesi bir ilanın, hele iktisatçılar tarafından veriliyorsa, elbette önemi vardır; ancak iktisatçının siyasi kimliği onun Gümrük Birliğini veri olarak ele alıp makro ekonomik politikaları tartışmasına engel olmamalıdır.

Son olarak, Prof. Taner Berksoy'un Gümrük Birliği etkilerinin ilave mali yardımı zorunlu kılıcağını gösteren tahlilini zikredebiliriz. Ancak, aşağıda görüleceği gibi Prof. Berksoy etkilerin neler olabileceğine dair pozitif öngörülerini sıralamasına rağmen, çözüm önerisi olarak, ağırlık verebilecek iktisat politikaları önceliklerini ele almaktan uzak

GB'nin sonuçlarına dair şu tesbitlerde bulunmuştur: "Gümrük Birliği'nin statüsününün getirdiği kurumsal güvencelerin ve düşük ücretlerin batı sermayesinin Türkiye'de sanayi sektörüne yatırım yapma olasılığı da vardır... gümrük birliği [GATT'ın takviminden doğan] uyum sürecini kısaltacak; önümüzdeki yıllarda aktif bir dış ticaret politikası izlenme olanakları büyük ölçüde ortadan kalkacaktır... İktisat politikası araçlarının giderek felce uğraması, gümrük birliği sonunda daha da hızlanacaktır" Boratav (1995b:213).

³⁰ Bkz. **Yeni Yüzyıl Gazetesi**, 24.10.1995.

dururken, ya yeni üretim birimleri kurmak gibi uzun dönemli çareleri göstermekte, ya da AB'den mali yardım gereğine işaret etmektedir. Yazarımızın mali yardımı ön plana alması bir iktisadi çözüm önerisi olarak değil, Gümrük Birliği ile AB'nin aktaracağı mali yardımın düşüklüğünü gösteren ve bu konuda yeni pazarlık yapılmasını uyarayan bir vurgu olarak değerlendirilebilir.

"rekabete dayanamayacak sektörler ve firmalar olacak. Buralarda üretim kaybı olması kaçınılmaz. Üretim kaybını ve bundan doğacak işsizliği telafi etmek için yeni ve rekabetçi üretim birimleri kurmak gerekecek... ciddi bir vergi kaybı olacak... Bunu telafi etmek için de mali yardım gerekecek... Gümrük Birliği'nin iç pazarda ithal ve yerli ürünlerin fiyatlarını artıracığını biliyoruz. Olağan koşullarda bu, reel gelirin daralması ve talep düşmesi sonucu doğurur. Bu ekonomiyi durgunluğa götürecek bir etkileşimdir... İlave fon... gerekecek... Gümrük Birliği sonrasında daha da büyümesi kaçınılmaz kamu açıklarını nasıl finanse edeceği[z]... Vergi alalım, desek durgunluk içindeki ekonomiyi... depraşyona sokacağız... borçlanalım, desek; faiz oranının sıçrayacağı, düzey... mali piyasalarda çöküntü ekleyecek... mali yardım gerekecek"³¹.

-VII-

Çalışmada çeşitli tarihlerde yapılmış sektörel araştırmalar ve elde edilen sonuçlar üzerinde hiç durulmamış, iktisatçıların görüşlerine ise bir seçme yapılarak başvurulmuştur. Başından itibaren çalışma şu esaslar üzerine oturtulmuştur: Avrupa Birliği ile ilişkilerimize bakarken, konunun siyasi ve ulusal boyutunu reddetmeden, iktisatçının, olabildiğince, bu boyutları mesleki kimliğine taşıramaması gerekliliğine sahip çıkmıştır. Bu ilişkilerin istikametini veri alan iktisatçılarımızın daha sağlıklı öngörü ve tercihlerde bulunduğu tesbit edilmiştir.

Israrla iktisatçılarımızın AB ile entegrasyon süreci veya muhtemel bir bütünleşme ertesinde ne gibi iktisadi sonuçların ortaya çıkabileceğine dair yaptıkları pozitif tahminleri ve açıklama çabaları aranmış, çözüm niteliğindeki normatif iktisat politikası tercihlerinin neler olduğu satır aralarından okunmaya gayret edilmiştir. Bu arada, pozitif

öngörülerden hangilerinin yanlışlandığı, hangilerinin ise daha henüz yanlışlanmadığı belirlenmiş; ancak, üretilen bu tip analizlerin çok yetersiz ve eksik oluşu, iktisatçılarımızın yöntem hataları ve bakışaçılarında yer alan bazı politik yaklaşımların önceliğini göstermek, çalışmanın ister istemez ön planına çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, Y.- Çetinkaya, C., (1995) "Türkiye-AET İlişkileri Kronolojisi", Yayınlanmamış İ.Ü.S.B.F. lisans ödevi.
- Akat, A.S., (1991) Sosyal Demokrasi Gündemi, İstanbul:Armoni yay.
- Berksoy, T., (1987) Avrupa Topluluğu-Türkiye İlişkilerine Ekonomik Bakış Paneli'nde yapılan konuşma, 11.4.1987, AT-Türkiye konulu 12. İktisatçılar Haftası, İktisat Dergisi, Haziran-Temmuz 1987, S.271-272.
- Berksoy, T., (1995a) "Gümrük Birliği ve Döviz Kuru", Cumhuriyet Gazetesi, 16.3.1995.
- Berksoy, T., (1995b) "Gümrük Birliği ve Mali Yardım", Cumhuriyet Gazetesi, 23.3.1995.
- Boratav, K., (1987) Avrupa Topluluğu-Türkiye İlişkilerine Genel Bakış II Oturumunda yapılan konuşma, AT-Türkiye Konulu 12. İktisatçılar Haftası, İktisat Dergisi, Haziran-Temmuz, S.271-272.
- Boratav, K., (1995a) "Yaşasın Gümrük Birliği", Yeni Yüzyıl Gazetesi, 12.3.1995.
- Boratav, K., (1995b) "İktisat Tarihi (1981-1994)", Bugünkü Türkiye, 1980-1995, 5. Cilt, (Tanör et. al.), İstanbul 1995, Cem yay., içinde.
- Demirgil, D., (1987) Avrupa Topluluğu ve Türk Sanayi Oturumu'nda yapılan konuşma, AT-Türkiye konulu 12. İktisatçılar Haftası, 10.4.1987, İktisat Dergisi, Haziran-Temmuz, S.271-272.
- Dikmen, O., (1980) Türkiye ve AET'de Erken Tam Üyelik... Açık Oturumu'nda

³¹Berksoy (1995b), Mali yardım konusunu yine bir çözüm olarak öneren bir başka çalışma için bkz. Morgil (1995:31-2).

- yapılan konuşma, yön. A.Gevgilili, Milliyet Gazetesi, 17.2.1980.
- Gökçe, D., (1995) "Pembe Dizi", Yeni Yüzyıl Gazetesi, 30.5.1995.
- Gümüş, N.- Dündar, P., (1995) "Türkiye'nin Gümrük Birliği İlişkilerinin Kronolojik Sıralaması", yayımlanmamış İÜSBF lisans ödevi.
- Hutchison, T.W., (1964) 'Positive' Economics and Policy Objectives, London: G. Allen and Unwin.
- Hutchison, T.W., (1968) Economics and Economic Policy in Britain, 1946-1966, London: Allen and Unwin.
- Hutchison, T.W., (1977) Knowledge and Ignorance in Economics, Oxford: Basic Blackwell.
- İlkin, A., (1987) Avrupa Topluluğu-Türkiye İlişkilerine Genel Bakış (I) Oturumu, 9.4.1987, AT-Türkiye konulu 12. İktisatçılar Haftası, İktisat Dergisi, Haziran-Temmuz, S.271-272.
- Kazgan, G., (1973) Ortak Pazar ve Türkiye, 2 nci Baskı, İstanbul, Gerçek yay.
- Kazgan, G., (1975) Ortak Pazar ve Türkiye, 3ncü baskı, İstanbul, Gerçek yay.
- Kazgan, G., (1978) AET'nin Genişlemesi ve Türk-AET İlişkileri konulu Düşünenlerin Forumu'nda yapılan konuşma, yön. A.Gevgilili, Milliyet Gazetesi, 14.5.1978.
- Kazgan, G., (1987) Avrupa Topluluğu ve Türk Tarımı Oturumu'nda yaptığı konuşma, AT-Türkiye konulu 12. İktisatçılar Haftası, 10.4.1987, İktisat Dergisi, Haziran-Temmuz, S.271-272.
- Kazgan, G., (1994) Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri, İstanbul, Altın Kitapevi.
- Kepek, Y., (1990) Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi, Ankara, Verso yay.
- Kepek, Y., (1993) "Avrupa Topluluğu'nda Ekonomik Bütünleşme Sorunu" ODTÜ Gelişme Dergisi, 20 (1-2), 113-130.
- Keynes, J.M., (1981) The General Theory of Employment, Interest and Money. The Collected Writings of J.M.K., vol. VII, London, Macmillan.
- Küçükömer, İ., (1979) Türkiye Nereden Nereye Gidiyor? Açık Oturumu'nda yapılan konuşma, yön. A.Gevgilili, Milliyet Gazetesi, 18.11.1979.
- Morgil, O., (1995) "Avrupa Birliği ile Türkiye Arasında Gümrük Birliği'nin Kurulması", Yeni Türkiye, Ocak-Şubat, Y.1., S.2.
- Savaş, V., (1969) "Türkiye'nin Dış Ticareti ve Avrupa Ortak Pazarı", Dış Ticaret ve Ekonomik Gelişme, 28.8-6.9.1968, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul.
- Savaş, V., (1978) Türkiye'nin İhracatı Nasıl Artabilir? Konulu Düşünenlerin Forumu, yön. A.Gevgilili, Milliyet Gazetesi, 18.6.1978.
- Savaş, V., (1983) Türkiye ve AET, İstanbul: Ar yay.
- Tigrel, A., (1995) "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve Geleceği", Avrupa Birliği El Kitabı, Avrupa Birliği ve Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Semineri (20-31.3.1995), Ankara; T.C.M.B.yay.
- Türel, O., (1990) "Orta Dönemli Bir İktisadi Gelişme Programı Üzerine Düşünceler", Sosyal Demokrat İdeoloji, (ed.Y.Fincancı), İstanbul: Tüses yay.
- Uygur, E., (1991) İktisat Söyleşileri, Ankara: Bilgi yay.
- Uygur, E., (1995) "Haber Etkisi ve Gümrük Birliği", Yeni Yüzyıl Gazetesi, 9.3.1995.
- Üstünel, B., (1962) Avrupa Müşterek Pazarın Türk Ekonomisi Üzerinde Muhtemel Tepkileri, Türkiye

Ticaret Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği yay., Ankara.

Üstünel, B., (1987) Avrupa Topluluğu-Türkiye İlişkilerine Ekonomik Bakış Paneli'nde yapılan konuşma, 14.4.1987, İktisat Dergisi, Haziran-Temmuz, S.271-272.

Yalçın, A., (1969) İktisadi Politika Üzerinde Düşünceler, İstanbul: Ak yay.

Yavuz, H.-Erdoğan, S., (1995) "Türkiye-AT İlişkileri Kronolojisi", Yayınlanmamış İUSBF lisans ödevi.

AT ve Türkiye-AT İlişkileri Semineri, 5-7 Ocak 1988, Ankara: TOBB yay.(t.y.).

Birinci Beş yıllık (1963-1967) Kalkınma Planı, Ankara, 1963.

Kalkınma Planı İkinci Beş Yılı (1968-1972), Ankara, 1967, T.C.Başbakanlık DPT yay.

1969 Yılı Programı, Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), T.C.Başbakanlık DPT yay., Ankara, 1969.

"Türkiye-AET İlişkilerinin Kronolojisi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.4, 31.10.1978.

Türkiye Ekonomi Bibliografyası 1950/1965, ODTÜ, (Haz. S.İlkin, et.al.), Ankara 1969.

KISA AB-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ KRONOLOJİSİ

31.7.1959 Yunanistan'ı izleyerek, AET'ye ortak üyelik başvurusu yapıldı.

12.9.1963 Ankara Anlaşması imza. 1.12.1964'ten itibaren Hazırlık Dönemi

23.11.1970 Katma Protokol imza. Geçiş Dönemi, 1.1.1973'te, emeğin serbest dolaşımı, sınai ürünlerde GB.

5.7.1971 KP TBMM'de 69'a karşı 149 olumlu oyla kabul edildi.

1.1.1973 KP yürürlükte. 3 yeni üye katıldı, taviz alanı genişledi. Sanayi ürünleri AET'ye o gümrükle ihraç edilebilecek,

istisna pamuk ipliği, pamuklu dokuma, petrol ürünleri, halı, ham ipek.

12.6.1975 Yunanistan AET'ye tam üyelik başvurusu yaptı. Portekiz, İspanya izleyecek.

25.12.1976 Emeğin serbest dolaşımını uygulamayan AET'ye karşı Türkiye tek yanlı karar ile korunma maddesine göre tüm yükümlülüklerini dondurdu.

4.10.1978 Türkiye 4. Plan süresince zorunlulukların dondurulmasını ve aynı dönem için 8 milyar \$ mali yardım talep etti.

25.5.1979 Yunanistan tam üye anlaşması yaptı. 1981'den itibaren geçerli.

4.2.1980 Ortaklık Komisyonunda Dışişl. Bk. H.Erkmen Türkiye'nin taleplerini geri çektiğini, yıl sonundan önce tam üye başvurusu yapacağını söyledi.

12.9.1980 Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koydu.

22.1.1982 Avrupa Parlamentosu Türkiye-AET ilişkilerini dondurdu.

1.12.1986 Türkiye Ankara Anlaşması ve KP'den doğan işgücü serbest dolaşım haklarını kullandı. AT reddetti.

14.4.1987 Türkiye AT Tam Üyelik başvurusu yaptı.

1.7.1989 AT komisyonu 1992'ye kadar yeni üye yok Türkiye'nin gelişmesi gerek dedi.

8.11.1993 OK Brüksel'de GB'nin tartışılmayacağını belirleyerek AA'na dinamizm getirdi.

6.3.1995 Gümrük Birliği anlaşması imzalandı.

13.12.1995 AP GB'ni onayladı.